

17. NMIU. — Knyha nadkhodzhenn. Derzhavnyi istorychnyi muzei URSR (rozpochato 20.07.2017 — zakincheno 27.02.1980 z № 15705 po № 15921). T. 15.

18. Naukovyi arkhiv NMIU, fond 1260, opys 1, sprava 1, 73 arkushi.

19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 1, 509 arkushiv.

20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 19, 152 arkusha.

21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 84, 190 arkushiv.

Надійшла до редколегії 18.11.17

B. Patryliak, Ph. D. in History

The National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine

THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY FLAG FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

In the article the origins and existence of the Ukrainian nationalists' blue-yellow flag, captured by soviet guerilla warriors in March 1944, are traced after documentation of collection registration, archive sources, and documents publications. The settlement, were the blue-yellow flag from the NMUH collection was taken, was identified, and also some combat circumstances were defined. Hypotheses were put forward about the UIA unit which could have possessed that artifact.

Key words: flag, Ukrainian Insurgent Army, National Museum of Ukrainian History, the Soviet partisans, Ukrainian nationalists.

УДК 94 (495)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.135.4.11>

А. Пелешко, канд. іст. наук,

Є. Чернухін, канд. філол. наук

Інститут історії України НАН України, Київ, Україна

ПРЕДСТАВНИКИ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ В ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ГРЕКІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Розглянуто участь представників грецької православної церкви в боротьбі греків проти турецького панування. Особливу увагу приділено місцю православного духовенства у грецькому Просвітництві, яке підготувало основу для революції 1821 р. Проаналізовано діяльність заснованого в Одесі товариства "Філікі Етерія", його зв'язки із грецьким православним духовенством та визначальну роль у підготовці збройного антитурецького повстання. Також здійснено розгляд дискусій в історіографії щодо суперечливості постатей патріарха Григорія V і митрополита Германа. Автори переконливо показують, що негативний образ цих діячів був сформований у працях істориків лівих поглядів. Доведено, що патріарх Григорій V має тісні зв'язки з організаторами повстання та товариством "Філікі Етерія", однак публічно мав виявляти лояльність до турецької влади, оскільки він ніс відповідальність перед усією християнською спільнотою Османської імперії. Також, на думку авторів, є помилковим вважати митрополита Германа противником грецької революції – він лише закликав дочекатися сприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин, а вся його діяльність після початку революції була спрямована на консолідацію різних угруповань повстанців.

Ключові слова: Грецька революція, православна церква, Філікі Етерія, Григорій V, митрополит Герман.

Дослідження й опис багатовікової визвольної боротьби грецького народу проти османського поневолення – одна із провідних тем у грецькій історіографії, якій присвячено не одна сотня наукових праць [1–4]. Одним із її аспектів є виявлення та аналіз ролі Великої Константинопольської Церкви у справі збереження культурних традицій народу як запоруки майбутнього національного відродження. З огляду на будову самої церкви та її ідеології, велике значення завжди мала особистість священнослужителів – голів парафій, монастирів, єпископатів і митрополій, які могли визначати та контролювати настрої своїх парафійан чи насельників монастирів. Очевидно також, що паства нерідко прямо наслідувала своїм пастирям, виявляючи риси характеру, що були випестувані священниками в межах свого розуміння призначення людини. Таким чином, вибудовувалися і певні стереотипи поведінки, що відрізняли власне греків від інших народів Османської імперії. У випадках зіткнення християнського чи "грецького" світоглядів з "османським" виникали різного роду колізії, трактування яких залежить від поглядів спостерігача: одну й ту ж дію або особистий вчинок можна розглядати і як кримінальний злочин, і як акт народного повстання, і, навіть, як духовний подвиг, тобто мучеництво за віру.

Ведучи мову про індивідуальність поведінки і мучеництво християн, зокрема духовенства, періоду "туркократії", не можна не згадати про нехай і нечисленні, проте регулярно повторювані, а тому типові випадки організації повстань членами вищої церковної ієрархії. Так, ще 1575 р. на відкрите збройне повстання проти турків зважилися брати Макарій (... -1585), Феодор (... -1582) та Никифор (? -?) Меліссіно, які займали найвищі посади в церковній ієрархії Пелопоннесу та Маке-

донії [5, с. 170–175]. Збройні зіткнення, які фінансували брати, продовжувались впродовж багатьох років. Не підтримані західними правителями, зокрема Дон Хуаном Австрійським (1547–1578), на допомогу яких вони розраховували, брати Феодор і Макарій втекли до Італії, де згодом померли та були поховані в Неаполі.

Дещо пізніше, на початку XVII ст., митрополити манийський Неофіт і лакедемонський Хрисанф (Ласкаріс) за підтримки інших митрополитів також сприяли організації повстання, яке очолив митрополит трикський Діонісій II (...–1611), якого називали Філософ-Скілософос. Повстання 1601 р. зазнало поразки, Діонісій утік до Італії і вже звідти продовжував закликати балканські народи до боротьби. Між тим, у співучасті в повстанні був звинувачений фессалійський архієпископ Фанари і Нехорі Серафим. Після тривалих тортур він помер і був незабаром зарахований церквою до новомучеників. Діонісій у 1611 р. із загоном чисельністю кілька сотень осіб удерся до Епіру та напав на будинок Яннінського паші Асумана, примушуючи його із дружиною тікати вночі в нижній білизні [5, с. 210–215]. Та цей успіх був нетривалим. Зазнавши чергової поразки від турецьких загонів, Діонісій переховувався в печері церкви св. Іоанна Предтечі на острові оз. Памботіс, але через зраду потрапив до переслідувачів та був жорстоко страчений. Турки із нього живцем зняли шкіру, набили її соломкою, вбрали в ризи та возили по селах напоказ, а потім відправили до Константинополя разом із 85 головами інших страчених християн [6, с. 157–188]. Однак звірства османської влади не зупинили греків. У 1612 р., коли на Пелопоннесі висадився Карл Гонзаго (1580–1637), герцог Неверський, його зазіхання на ко-

рону візантійського імператора були підтримані населенням і духовенством.

Немає потреби наводити всі приклади особистої участі представників вищої церковної ієрархії в повстаннях, що мали місце упродовж кількох століть – вони достатньо яскраво описані у відповідній літературі і давно вже є частиною локальних культів, нарівні з давніми міфологічними героями. Вочевидь, члени привілейованого духовного стану у Греції володіли достатнім рівнем національної самосвідомості і мужності, щоби протиставляти себе завойовникам і час від часу виступати не тільки як духовні особи, але й організатори та натхненники визвольної боротьби.

Проте вже із середини XVII ст. для духовенства стає очевидно безперспективність збройної боротьби проти турків, хоча епізодичні народні повстання тривали майже безперервно до самого початку революції 1821 р. Найприроднішим шляхом боротьби для духовенства впродовж XVII–XVIII ст. стало просвітництво в різних його формах. Хоча цей процес і мав суттєвий недолік – значний вплив освіченого грецького духовенства в інші країни, як на Захід, так і на Північ, де в цей час засновували різні школи, семінарії, академії тощо.

У підсумку, грецькому православному духовенству не тільки вдалося утримати візантійську освіченість, започаткувавши так званий період "Візантії після Візантії" і знову вкотре вплинути на всю європейську культуру, але й виробити з часом нові підходи до науки й освіти, утриматися в руслі загальноєвропейських процесів і надати народу своє Просвітництво та своїх грецьких просвітителів, які, у певному сенсі, стали предтечами революції 1821 р. Серед останніх найвідоміші Євген Булгаріс (1716–1806) [7], Нікіфор Феотокіс (1731–1800), Анфім Газіс (1758–1828) та рівноапостольний святомученик Косьма Етолос (1714–1779). Усі вони – яскраві представники грецького духовенства, але, водночас, жоден із них не займав яких-небудь значних архієрейських постів у самій Константинопольській церкві, а троє провели більшу частину життя поза межами її єпархій. Проте, можливо, саме ця вимушена близькість до простого народу і теократичний, традиційно замкнений характер християнської общини в Османській імперії зробили їхній вплив таким значущим. Щодо Євгена Булгаріса, ідеться про суті лише про короткий час його викладання в Афонській академії впродовж 1753–1759 рр. і слідом за тим – у Патріаршій школі (до 1760). Надалі можна вести розмову радше про опосередкований вплив його творів, що масово розповсюджувалися по всіх грецьких освітніх центрах. Для Нікіфора Феотокіса безпосередньою участю в суспільному житті були короткі періоди його викладацької діяльності на Керкірі (з 1758) та в Яссах. Потім тривали довгі роки життя в Україні та в Росії і, звичайно, як й у випадку з його другом і покровителем Євгеном Булгарісом, активна літературна діяльність. Анфім Газіс був настоятелем грецької церкви у Відні. Тільки Косьма Етолос був справжнім народним проповідником й об'їздив усі грецькі історичні області: Епір, Пелопоннес, Фессалію та Македонію. Саме він став найяскравішим прикладом служіння справі православ'я та просвітництва, безперечно вплинувши на виховання майбутніх учасників революції 1821 р.

Народився Косьма в етолійському селищі Мега Дедрон. Почав навчання досить пізно – у 18 років. Невдовзі перебрався до Афону, де навчався у відомій Афонській школі, згодом прийняв постриг у монастирі Філофея. Косьма увійшов до історії як талановитий проповідник, організатор початкових шкіл і затятий противник ісламізації. Шанувальниками його таланту в рівній мірі виявилися і самі турки, що спочатку не зачіпали

красномовного праведника. Нарешті їхній терпець увірвався. Після чергової обмови було прийнято рішення усунути Косьму. 24 серпня 1779 р. його було задушено. Останки Косьми перенесли до монастиря Введення у храм Пресвятої Богородиці, де вони зберігаються донині. 20 квітня 1961 р. Косьму канонізували як святого. Його особа ідеально втілила в собі обидва типи грецьких мучеників: нових, тобто насамперед духовних, та народних, інакше кажучи – постраждалих за національну ідею.

Очевидна нечисленність духовних лідерів такого масштабу, як Євген Булгаріс і Нікіфор Феотокіс, їхня трагічна доля та явне невизнання офіційними церковними властями того часу не повинні бентежити нас при оцінці результатів їхньої діяльності. Навчання у провідних освітніх центрах Європи та викладання в головних церковних школах Османської імперії, особисті зв'язки, листування, наукова та літературна діяльність Євгена Булгаріса та Нікіфора Феотокіса сприяли утвердженню у свідомості, принаймні, освіченої публіки ідеї спадковості культурних традицій грецького народу, почуття релігійної та національної гідності. Зайвим буде говорити про те, що високоосвічені вчені та просвітники значною мірою сприяли пропаланді давньогрецьких ідеалів, що було характерною рисою не тільки грецького просвітництва, але і європейських культурних процесів XVIII ст. Неможливо не наголосити, що формальна відірваність вищезгаданих просвітників від свого народу не така страшна у випадку новогрецької історії, характерною рисою якої є наявність чисельної та активної діаспори, що підтримувала найтісніші відносини зі своїми одноплемінниками, де б вони не перебували.

Доречно буде відзначити і докорінну відмінність грецького Просвітництва від однойменного явища західноєвропейської історії. Найвідоміше французьке Просвітництво, що представлене іменами Дідро, Вольтера та іншими, мало виражений антиклерикальний характер. По суті, це була атеїстична течія, покликана визволити людей від залежності від церкви, що вправно служила інтересам пануючої олігархії. Не так було в Османській імперії. За всіх проблем, Євгена Булгаріса і Нікіфора Феотокіса, пов'язаних із викладанням найновіших європейських теорій, неприйнятних для грецької церковної ієрархії, вони залишалися ортодоксальними християнами, що знайшло підтвердження і в характері їхньої діяльності в лоні Руської православної церкви – аж ніяк не прогресивної, з погляду французьких просвітників, організації.

Доля цих грецьких просвітників і предтеч революції 1821 р. у грецькій історіографії досить повчальна. У XIX ст. після перемоги революції вони були майже забуті. Набагато частіше про них згадували в діаспорі, у тому числі у Росії – це не було чимось дивним, оскільки вони стали частиною російської історії. У XX ст. Євгеном Булгарісом зацікавилися більше на Заході, ніж у самій Греції, яка була зайнята саме своїми соціальними проблемами. Лише наприкінці XX ст. у Грецькій республіці виник активний інтерес до вивчення творчості Євгена Булгаріса і Нікіфора Феотокіса – великих просвітиків грецького народу.

На початку XIX ст. грецьким ієрархам стало очевидним, що боротьба проти османського поневолення не може бути успішною внаслідок поодиноких героїчних виступів або навіть локальних повстань самого народу. Необхідна була консолідація всіх внутрішніх сил за політичної підтримки великих держав. Звідси і певна стриманість ієрархів, які не зазіхали на лаври, або, радше, тернові вінці своїх попередників XVI–XVII ст. Це аж ніяк не означало їх негативного ставлення до "великої ідеї" грецького народу. Плоть від плоті свого наро-

ду – вони повною мірою поділяли його заповітні сподівання, а також наївно плекали надію на визволення.

Очевидно, що дозволити собі прямо висловлюватися щодо необхідності створення власної національної держави та завоювання свободи могли, насамперед, особи незалежні і невідконтрольні турецькій владі. Та хоч ідеї про незалежність могли визрівати й обговорюватися також у межах Османської імперії впродовж століть, конструктивна діяльність з організації повстання мала здійснюватися поза її межами. Ураховуючи міжнародну обстановку, що склалася в епоху Великої французької революції та наполеонівських війн, центр підготовки боротьби за національне визволення греків перемістився за межі Османської імперії – у міста Західної та Східної Європи: Париж, Відень та Одесу. Саме вони стали місцем проведення перших відкритих дискусій із приводу грецької незалежності. Оминаючи історію паризького гуртка та віденського товариства "Любителів Муз" [9, с. 54–62], зупинимося на діяльності революційної організації, що відіграла провідну роль у підготовці повстання 1821 р. – "Філікі Етерія", заснованої 1814 р. в Одесі.

Як відомо, серед організаторів цього таємного товариства не було духовних осіб. Та й сам характер організації з її "тайнствами", клятвами й іншими церемоніями (релігійного, звичайно, походження) навряд чи мав прямий стосунок до грецької православної церкви, а радше слідував руслом масонських лож та інших таємних організацій XVII–XIX ст. [11, с. 228]. Проте установа православної церкви в її національній грецькій формі стало "за природою речей" одним з основних завдань суспільства, вираженого в девізі її керівників: "За Віру і Батьківщину". З огляду на це, хоча діяльність "Філікі Етерії" була спрямована на пропаганду ідей революції серед усіх верств християнського населення Османської імперії і греків за її межами, духовенство безсумнівно мало стати предметом особливої уваги етеристів. Цьому сприяв і характер клятви, повне дотримання якої було би більш природним для осіб духовного стану, і сама релігійна приналежність усіх етеристів, ураховуючи інститут таємниці сповіді і наявність духівника.

Таким чином, з Одеси до Константинополя та до інших центрів тягнулися нитки, завдяки яким до системи майбутнього визвольного руху залучалося дедалі більше різних представників християнського мілету, у тому числі вищих сановників османської адміністрації та предстоятелів церков. Після перенесення штабу етеристів до Константинополя в 1817 р., у діяльність товариства відповідно до порядку, визначеного церемоніалом, були поступово посвячені, за повідомленням грецьких дослідників, практично всі єпископи і митрополити не тільки Пелопоннесу, а й інших історичних областей Греції – Фессалії, Епіру, Македонії.

Звичайно, сам факт ознайомлення із планами етеристів не означав чогось украй виняткового. За сім років діяльності товариства з ідеями майбутнього і жаданого визволення ознайомилося, напевно, усе грекомовне населення імперії. Та й навряд чи сама ідея була нова для народу, що століттями боровся проти утисків турецьких завоювальників. Проте вище духовенство, яке приймало посвячення, перебирало на себе як матеріальні витрати на поточні потреби організації, так і можливі духовні зобов'язання в разі реалізації їхніх планів. Наскільки великою була віра духовенства в реальність повстання, судити важко. Для одних дослідників прихильність кліру ідеям революції очевидна, для інших – сумнівна, "ліві" заперечують її зовсім. З огляду на це історіографія повстання 1821 р. сповнена як описами подвигів і цілковитої підтримки революції представниками духовенства та їх кері-

вної ролі, так і несприйняття ними революції і, відповідно, негативної ролі в наступних подіях.

Безпосередніми учасниками подій 1821 р. судилося стати Вселенському патріарху Григорію V та митрополиту Старих Патр Герману. Зупинимося коротко на найважливіших подіях життя обох ієрархів і їхньому трактуванні у грецькій історіографії. Григорій V народився на Пелопоннесі в 1740 р. в незаможній родині. З 1765 р. обіймав різні посади в церковній ієрархії Константинопольського патріархату. У 1785–1797 рр. був єпископом Смирни. Уже під час першого свого патріаршества, що тривало лише півтора роки, Григорій V заходився зводити нові будівлі патріархії, заснував друкарню. Через зв'язок із заворушеннями в Анатолії був вигнаний і пішов на Афон, до Іверського монастиря. Друге був обраний на престол 1806 р. і протримався два роки, активно співпрацюючи з молдовлахійськими господарями у справі розвитку освіти, після чого пішов у відставку і жив певний час на о. Прінгіпо, традиційному місці проживання колишніх патріархів, згодом перебрався у той-таки Іверський монастир. За період перебування на Афоні (у середині 1818) колишній патріарх зустрічався з відомим етеристом Іоанном Фармакісом (1772–1821), метою якого було залучення вищого духовенства до планів організації та їх посвята у члени "Філікі Етерії". Судячи зі слів І. Фармакіса, Григорій V із натхненням сприйняв ідеї таємного товариства, але відмовився від посвяти, тобто клятви етеристів, аби не пов'язувати себе додатковими – так би мовити, світськими – зобов'язаннями, та не компрометувати при нагоді Константинопольську церкву. Утім, серед самих етеристів поширювалися думки, що патріарх увійшов до складу організації [12, с. 135].

Серед негативних наслідків його діяльності як ієрарха і "глави нації" відзначимо насторожене, а часом вороже ставлення до ідей французьких просвітителів і, відповідно, до тієї частини новогрецьких мислителів, які слідували в руслі європейського волелюбного і "демократичного" світогляду – насамперед до Рігаса Фереоса (1757–1798) й Адамантиа Кораїса (1748–1833). Григорій V, певно, є й автором відомого твору "Батьківське напуття", написаного 1789 р. У цьому пастирському посланні він закликав народ до покорі, стверджуючи, що "чинити опір султану, те саме, що пручатися Богу" [13, с. 8; 14, с. 670–671]. 19 січня 1819 р. Григорія V утретє обирають вселенським патріархом замість вигнаного Кирила VI (1755–1821). Третє патріаршество Григорія V видалося трагічним через те, що розпочався похід Олександра Іпсіланти (1892–1828), за яким сталася зрада низки осіб, високопоставлених і наділених довірою Порти, зокрема молдовлахійського господаря Михайла Суцу (1784–1864), митрополита Веніаміна Костакі (1768–1846) та ін. Дотримуючись сталих правил і виконуючи пряму вказівку султана, патріарх у березні 1821 р. відлучив Олександра Іпсіланти, Михайла Суцу та всіх інших повстанців від церкви. Оскільки майже одночасно почалися заворушення на Пелопоннесі за активної участі місцевої церковної ієрархії, то це призвело до формального благословення війни за незалежність в останній декаді березня 1821 р. Невдоволення султана вилилося у пряме розпорядження про вибори нового патріарха "через задушення" попереднього. Хоча, як свідчать очевидці, формулювання було замінене на прийнятніше – "через усунення", саме рішення султана залишилося незмінним і було виконане вранці 10 квітня [12, с. 135]. Після цього почалася не менш трагічна посмертна історія Григорія V як щодо його конкретних останків та канонізації як святого, так і зі ставлення

до нього як історичного персонажа, доля якого в історіографії не визначена і до цього дня.

Офіційна церковна та державна історіографія від початку закладала основи цілком визначених "житійних" відносин до патріарха. З огляду на це урочисте поховання його останків 17 червня 1821 р. в Одесі, перенесення їх до Афін 25–29 квітня 1871 р., і, нарешті, канонізація Григорія V в 1921 р. стали природними віхами на шляху створення легенди про патріарха-мученика – не першого і не останнього героя грецької історії. Свого роду першим кроком на цьому шляху була вже публікація Костянтина Економа (1780–1857) – надгробна промова в Одесі 1821 р. [15]. Слід, однак, зауважити, що в тому ж році, дещо раніше був опублікований інший "вір", що належав самому патріарху або його секретаріату, і досі служить основним доказом не тільки його непричетності до повстання, але й пособництва султану. Як не важко здогадатися, йдеться про текст "Засудження" [16], а вдаються до нього зазвичай дослідники лівого спрямування, які не тільки не шанують духовенство особливою повагою, а й намагаються будь-яким засобом позбавити його ореолу мучеництва. Показовим є приклад історика Яніса Кордатоса (1891–1961), який дозволяє собі цитувати багатослівні пасажі із "Засудження", із присутніми в ньому негативними оцінками будь-якого посягання на владу Порти, утішним ставленням до султана і прокльонами в бік повстанців, що належать нібито самому Григорію V [17, с. 68]. На думку Я. Кордатоса, текст "Засудження" – найкращий доказ порочності та продажності патріарха-ретрограда. Коментуючи поведінку патріарха в лютому-березні 1821 р., він патетично вигукує: "якби патріарх насправді був прихильником революції, то його місце було в Пелопоннесі, де всі б негайно повстали" [18, с. 221]. І зовсім уже радикальним було висловлювання Я. Кордатоса про те, що "патріоти в такі хвилини жертвують собою" [18, с. 156]. Важко втриматися хоча б від мінімального коментаря: Пелопоннес повстав і без присутності патріарха, і в повній відповідності до планів "Філікі Етерії", у які були посвячені практично всі ієрархи. Сумнівно, що патріарх не знав про передбачуваний час повстання, хоча конкретна дата неодноразово змінювалася. Щодо самопожертви, то вона відбулася саме так, як це і передбачив сам патріарх, і ми можемо лише дивуватися мужності цього сімдесятирічного старця, що прирік себе на смиренне очікування насильницької смерті.

Залишаючи осторонь як життєву частину літератури про Григорія V, так і нападки лівого крила, малоцікаві через їх антиісторичний, насамперед, характер спробуємо прокоментувати найскладніші моменти біографії патріарха, що викликали безліч суперечок. Передусім питання про його "реакційність" [18, с. 212–221; 19, с. 583–584].

Самі по собі поняття прогресивності і реакційності щодо діяльності представників церкви слід уживати дуже обережно. Дотримання освячених століттями традицій і букви Писання є головним завданням будь-якої церкви, хоча б тому, що вона вже відбулася як особлива громадська організація і всіляко оберігає свій статус. Ми не маємо права очікувати від патріархів Великої Константинопольської церкви пропаганди чи підтримки ідей, спрямованих на підірив її ж впливу, на зменшення залежності народу від священників, на пробудження "вільної самосвідомості" у відриві від релігійної. Відоме протиборство патріарха Григорія V з димотикістами (так називали прихильників спрощення насамперед грецької мови, але в дійсності – усього традиційного і доволі консервативного побутування грецького населення Османської імперії), з колом ліберально налаштованої інтелігенції, що закінчилося відлученням Рігаса

Фереоса від церкви, не повинно вводити нас в оману щодо рівня його патріотизму. Як консервативного діяча Григорія V характеризує й Апостоліс Вакалопулос (1909–2000) [9, с. 503–506]. Представники ж лівого блоку всіляко підкреслюють його негативне ставлення до революції, "у яку він не вірив" [20, с. 50; 21, с. 105–106]. Проте в той період так само не вірили в революцію і багато інших осіб, насамперед світські й не обтяжені обов'язками патріарха Константинопольського – згадаємо хоча б ставлення до повстання Іоанна Каподистрії (1776–1831). Вочевидь деякі історики присвоюють право визначати певні риси громадських діячів як консервативні, тобто спрямовані на підтримання існуючого порядку речей, часом навіть революційні, спрямовані на його зміну. Але чи доречна така оцінка, якщо йдеться про діяльність такого специфічного інституту, як церква?

До негативних вчинків патріарха давно віднесли і його особисту участь у будівництві оборонних споруд під час протистояння британському флоту у протоці навпроти Константинополя, описану одним з очевидців [22, с. 166]. Загальновідомо, однак, що участь у відновлювальних роботах такого роду була обов'язком християнського населення – підневільного й обтяженого масою інших неприємних повинностей. Пригадаємо, до речі, й аналогічні установа в інших країнах (у тій же Росії), де в разі проходження військ по місцевості передбачалися різноманітні військові повинності для населення. Патріарх Константинопольський вийшов на "суспільні роботи" спільно із християнським населенням не для того, щоб посилювати обороноздатність Османської імперії – він виконував закон держави, у якій жив і керував величезною кількістю християн. Офіцеру британського флоту XIX ст. – представнику іншої культури, завдяки якому стала відома ця подія, такого роду "старанність" патріарха вже могла здаватися чудною, але дивно, коли подібні обвинувачення повторюють історики, добре знайомі з реальними правами та обов'язками християнської райї. Як і в разі виданих патріархом відлучень, виникає питання: яка альтернатива існувала для патріарха? Що, на думку британського офіцера чи деяких істориків, мав здійснити патріарх? Чітку відповідь, схоже, наважився дати тільки комуніст Я. Кордатос – патріарх мусив був померти [18, с. 156].

Найбільшу кількість суперечок викликало питання про відлучення князя Олександра Іпсіланти як головного організатора повстання. При цьому чомусь забуваються всі прецеденти подібних відлучень (що є свідченням неісторичного підходу), а всі бажаючі посперечатися на цю тему сміливо зіштовхують обидві вже однаково легендарні фігури – князя Олександра Іпсіланти і патріарха Григорія V – для досягнення своїх сумнівних цілей. Важко не помітити, що патріарх був дуже близьким до старого князя Костянтина Іпсіланти (1760–1816), вів із ним тривалу переписку, та, безсумнівно, знав його родину. Також він мав тісні стосунки з новим господарем Молдовлахійським Михайлом Суцу, а надто – з архієпископом Молдовлахійським Веніаміном. Таким чином, осуду підлягали люди, добре знайомі і патріарху, і всім учасникам синоду, що ухвалив відомий акт. Останнім часом питання про вимушеність цього акта нарешті вирішено позитивно. Дослідників, однак, продовжували хвилювати такі питання: коли було прийнято сам акт відлучення, його законність і які були дійсні наслідки?

Повного роззброєння греків і видання аналогічних циркулярів з боку патріархату про відлучення Олександра Іпсіланти та всіх повсталих зажадав султан у фірмані від 3 березня 1821 р. Відоме друковане видання акта відлучення вийшло із зазначенням дати – 11 березня [16]. Саме цим днем датують складання

акта Т. Грітсопулос [23] і Ф. Зісіс [24, с. 9]. Іншої думки дотримуються, зокрема, західні історики, частіше називаючи дату 20 або 23 березня [13, с. 34–35]. Плутанину в датах намагається роз'яснити П. Георгандзіс. У своїй монографії під назвою "Відлучення Олександра Іпсіланти (історичне і теологічне дослідження)" (Кавала, 1988) [25], він розглядає весь спектр питань, пов'язаних із виданням акта. Відновлюючи день за днем події березня 1821 р., дослідник робить висновок, що текст "Відлучення" був складений у патріаршій канцелярії упродовж тижня, який передував його виданню, найімовірніше – на черговому засіданні синоду в четвер 7 березня. Акт підписали всі присутні члени синоду: патріарх Константинопольський Григорій V, патріарх Єрусалимський (1808–1827) Полікарп та 21 митрополит. П. Георгандзіс досить переконливо показує, що акти подібного роду були безглуздими або незаконними з погляду церковного права, а отже, не було потреби ні в будь-якому офіційному скасуванні їх на якихось таємних засіданнях, на які натякали сучасники, а ні в наступних коментарях самих засідателів [25, с. 243–245].

Як би там не було, але ті парафіяни, що в церкві вислуховували подібні акти відлучення, навряд чи розбиралися в тонкощах церковних канонів. Вони сприймали все на віру, і можна припустити, що слова про анафему, тобто вічне прокляття, мали бути досить серйозною причиною для зміни їхнього ставлення до об'єкта. І все ж, пофантазуємо на тему реальної ситуації серед грецьких прихожан в одну з неділь Великого посту навесні 1821 р., коли вони повинні були почути слова про відлучення Олександра Іпсіланти та його соратників від Константинопольської церкви. Як свідчать багато з очевидців, пропаганда етеристів була дуже успішною і вже до 1821 р. вся Греція була сповнена розмов про наступні події, про можливу допомогу Росії тощо. Про це активно говорили і в Константинополі, Смирні, інших містах Малої Азії, на Криті та островах. Такі розмови велись серед греків, мабуть, сотні років. Питання лише в інтенсивності таких розмов або інших конкретних дій, спрямованих проти турецької влади.

До 1821 р. напруження пристрастей досягло певного критичного стану, проте імен конкретних керівників ніхто, крім посвячених, не знав. Чи могло відлучення від церкви кількох, скажімо прямо, нікому не відомих за межами Фанара чи придурнайських князівств осіб, призвести до повної зневіри, розчарування і масового відходу від повстання, як пише Я. Кордатос [9, с. 242]? І чи не звикли маси працюючого населення жити своїм повсякденним і більш драматичним життям, так само відкидаючи і рекомендації церкви, і турецької держави? Якби подібні відлучення дійсно мали таку паралізуючу силу, то чому ми не чули про їхні руйнівні наслідки в попередні роки, під час повстань на Пелопоннесі 1870 р., в Епірі, на Криті? Як могло відлучення серйозно вплинути на князя Олександра Іпсіланти та його бійців, якщо сам князь незадовго до зазначених подій писав суліотам щодо їхнього відлучення тим же патріархом: "вважайте все це недійсним, як таке, що сталося із причини насильства та проти волі патріарха" [26, с. 131]. Схоже, що рішучий вплив відлучення на повсталіх є лише плодом уяви активних противників героїзації патріарха Григорія V, бажаючих будь-яким чином підкреслити горезвісну "реакційну роль Константинопольського патріархату" [19, с. 388–401]. Насправді ж мало місце певне подвійне ставлення до тих подій церковної історії, які безпосередньо залежали від настрою турецьких султанів і їхніх вказівок. Сумнівно, щоб народ засуджував і тих патріархів або єпископів, яких регулярно скидали за наклепом двору. Значно більший протверезний

ефект (принаймні, на безпосередніх учасників походу Олександра Іпсіланти) мала інша подія – осуд з боку російського двору і низки європейських держав, що прирікали повсталіх на поєдинок з османською Портою, до якого вони, звичайно ж, не були готові.

Що ж стосується захисників патріарха, то ними детально розглядаються саме останні місяці або навіть дні його життя, коли повною мірою виявилися і його відданість пастирському служінню, і допомога близьким уже постраждалих фанаріотів, родичів повсталіх, і турбота про долю всього християнського населення Порти. Насамперед, патріарх не покинув Фанар, хоча достеменно відомо, що подібні пропозиції надходили, зокрема, і від князя Олександра Іпсіланти, і від російського посланника в Константинополі, а етеристи пропонували значні суми, надані одним із братів Зосима, для сприяння від'їзду святійшого. За свідченням Кір'яка Кумбарі, патріарх, дізнавшись про пропозиції Олександра Іпсіланти та Анастасія Зосима (1754–1828), зауважив, що "не просив ані корабля, ані грошей", а у своїх листах до них лише "підкреслював небезпеку, яка чекає народ, якщо вони без належного розуміння та фінансових витрат поспішатимуть із початком повстання" [12, с. 132]. Як показали подальші події, він мав рацію. У бесідах із друзями патріарх Григорій V неодноразово зазначав, що його від'їзд був би сприйнятий турками як сигнал до повного знищення християн і тому він готовий пожертвувати собою в ім'я всього народу, але перешкодити, тим самим, у міру сил загальній різанині й, водночас, надати можливість революціонерам краще підготувати повстання. Така позиція патріарха і була передана керівництву етеристів через Папарігопулоса, секретаря російського консульства в Патрах [26, с. 130–131; 27, с. 202–248].

Хоча особисте втручання патріарха забезпечило від'їзд лише кількох сімей відомих фанаріотів (Мурузі, Каллімахи та ін.), його діяльність у стримуванні пристрастей, що спалахнули у столиці, мала цілком певний результат. До беззаперечних заслуг патріарха належить й історія зі спробою оголошення "фетва", тобто поголового знищення невірних. Украй імпульсивний і непередбачуваний султан Махмуд II (1784–1839), роздратований поширенням повстання, звернувся до шейх-уль-іслама Хаджі Халілу з вимогою оголосити фетва. Судячи з усього, духовні лідери мусульман і православних були добре знайомими, тому що патріарх поспішив відвідати шейха і переконати його в нераціональності такого кроку. Утім, судячи зі стійкості шейха, той і сам дотримувався досить тверезих поглядів. Швидкий на розправу султан не стерпів такої протидії і того ж дня шейх був не тільки усунений, а й вигнаний із Константинополя та вбитий у дорозі.

Новий шейх-уль-іслам Язіджи-заде Абдул Бехан представляв, як ми тепер кажемо, праве крило мусульманського руху і був більш налаштований вислухати султана, ураховуючи, звичайно, долю свого попередника. Проте і він відмовився проголосити фетва в повному обсязі, надавши дозвіл лише на покарання винних, тобто конкретно повсталіх християн. Зрозуміло, що це обмеження не виконувалося повною мірою, і полювання на православних усе ж розпочалося, у тому числі і в самому Константинополі. Таким чином, патріарх в останні дні свого життя став свідком масових безчинств відносно мирних жителів столиці. Були заарештовані і кинуті до в'язниць представники вищого духовенства: митрополити нікомідійський Афанасій, деркський Григорій, анхіальський Євген, захоплені як заручники єпископи салонікійський Йосиф, адріанопольський Дорофей, тирновський Іоаннікій та багато ін. Більшість із них були згодом були страчені, у тому числі й попередник Григо-

рія V на патріаршому троні Кирило VI [10; 3, с. 422; 28, с. 17–19]. Не будемо переповідати події цих останніх днів – вони досить повно і барвисто описані як у спогадах очевидців, так і в житійній, і в науковій літературі.

У трагічні дні Пасхи 1821 р. мученицький вінець патріарха розділили також інші ієрархи та священнослужителі Константинопольської церкви, можливо, по-різному відповідальні за волелюбні прагнення свого народу, але які рівною мірою завинили в очах турецького султана. Хвиля терору захопила й віддалені райони Османської імперії, у тому числі Кіпр, де був страчений архієпископ Кіпріан (1756–1821) з усіма архієреями острова і багатьма видатними світськими діячами. Результатом терору, однак, стало не придушення волелюбних прагнень народу, чого чекали турки, а ще більша ненависть до завойовників [9, с. 501–503].

Останнім часом дедалі рідше лунають голоси, що ображають пам'ять святого мученика Григорія V та страждалих у Константинополі священнослужителів. Нові архівні дані, насамперед листування Григорія V з архієреями вселенського патріархату, переконливо свідчать, що патріарх не тільки досить добре був обізнаний про підготовку революції, але всіляко спонукав ієрархів, особливо Пелопоннеских, вступати до лав повсталих [31, с. 25–30; 10, с. 184]. Однак, полишаючи мирний Константинополь, звернемося до повсталого Мореї, де в березні 1821 р. розгоралося не просто чергове повстання райї, а священна війна за незалежність.

Постать митрополита Патрського Германа викликала у грецькій історіографії не менше суперечок, ніж мученицька кончина Григорія V. Обидва ієреї були земляками і пройшли подібний шлях від послушника до предстоятеля церкви. Майбутній митрополит Патрський, за влучним визначенням Х. Криконі – "останній предтеча і перший прапорonoсець революції" [26, с. 18], народився 25 березня 1771 р. в бідній сім'ї в Дімітсані. У 1791 р. він уже перебував в Аргосі, вочевидь, навчаючись в Агапія Леонарда. Саме там його помітив митрополит Навплії та Аргоса Яків і забрав його із собою до митрополії в ролі секретаря, а згодом посвятив у дякони. Так, поступово, він досяг єпископського сану, а в 1806 р. був поставлений митрополитом Старих Патр. Як і Григорій V, Герман не належав до прогресивного духовенства, мав славу "зануди і законника". Посвячений у цілі таємної організації "Філікі Етерія", він не міг не знати, що йдеться не про черговий стихійний виступ народу, а про збройне повстання, організатори якого мали далекосяжні плани відродження грецької нації і чекали на допомогу не тільки численної і війовничої грецької діаспори, але й низки європейських урядів, насамперед Росії. У Германа, мабуть, були причини вагатися у виборі конкретних рішень щодо форми допомоги повсталим, але були підстави дати волю фантазії і допустити успішний розвиток подій, як і принципово нове місце православної церкви в майбутній державі. Так чи інакше, але саме він надав дозвіл іншим ієреям Пелопоннесу на посвячення в етеристи. Таким чином, усі посвячені ставали принаймні пасивними учасниками революції, оскільки знали про її підготовку і навіть про передбачуваний день початку повстання – 25 березня. Про свою позицію щодо повстання найкраще розповідає сам Герман у своїх спогадах про збори в Егіо (Воснітсе) в січні 1821 р. Там він поставив перед представниками "Філікі Етерії" такі питання: 1) чи весь народ згоден на повстання, чи тільки Пелопоннес? 2) Чи доречний призначений час, тому що решта Європи перебуває у стані спокою? 3) Як сприйматимуть це великі держави, особливо сусідні? 4) Чи братиме участь

Росія, якщо так, то яким чином, перебуваючи у стані миру з Туреччиною? 5) Чи готове все необхідне до війни і як будуть покриватися неминучі витрати? Ця стримана позиція Германа наштовхувалася на повне нерозуміння і навіть шаленство з боку колишнього священнослужителя архімандрита Григорія Дікеоса (1788–1825), або Папафлеса, який представляв на Пелопоннесі інтереси "Філікі Етерії" і безпосередньо відповідав за підготовку та початок повстання.

Для дослідників комуністичного блоку Герман залишився вічним противником революції і деструктивним елементом подій 1821–1826 рр. Показове ставлення до митрополита відомого літератора лівого спрямування Я. Скарібаса, що виступав проти всієї традиційної історіографії, і таких, зокрема, загальноновизнаних положень, як роль візантійської освіченості у формуванні ідеї незалежності, роль "Філікі Етерії" та фанаріотів у повстанні тощо. Конкретні обставини, що спонукали Германа до освячення війни, і, відповідно, до керівної ролі під час повстання, в основному відомі і дійсно дозволяють допустити певну випадковість усього, що відбулося. Так, після звістки про вторгнення озброєного загону Олександра Іпсіланти в Молдову (23 лютого) і його звернення до всіх греків, Пелопоннес завмер в очікуванні наступних подій. На початку березня 1821 р. намісник паші (каймакам) викликав до себе в м. Триполітса всіх вищих ієреїв і старійшин провінції ніби для узгодження політики в умовах, що склалися. 10 березня митрополит Герман залишив свою резиденцію в Патрах, але до Триполітси не прибув. Поінформований про злочинні наміри турок затримати в ролі заручників усіх запрошених, він ухилився від поїздки, тоді як прибулі до міста єпископи і старійшини дійсно потрапили до в'язниці, а згодом п'ятеро єпископів були страчені. Таким чином, Герман в очах турків уже як би пристав на бік повсталих і, якщо й не був готовий до рішучих дій, то всіма обставинами, що склалися, був поставлений перед необхідністю вибору. Нам відомий вибір митрополита. 14 березня пролунав перший постріл прийдешньої Пелопоннеської революції, що його зробив такий собі Микола Христодуло, підбурюваний Папафлесою, утомленим від пасивного очікування; і він зважився спровокувати зіткнення [9, с. 328]. Таким чином, початок повстання став трохи випадковим. Невипадковим, проте, було загальне очікування подій. Та й час загального виступу – кінець березня або початок квітня – був, мабуть, відомий багатьом. Недарма майже одночасно подібні випадки нападу на окремих турків відбулися і в Ахайї, і в Мані, поширюючись поступово на весь Пелопоннес.

21 березня спалахує повстання в Каламаті, греки беруть в облогу турків у міських вежах і примушують їх скласти зброю. Того ж дня, після засідання пелопоннеського духовенства у храмі св. Апостолів у Каламаті, Герман ухвалив рішення про благословення повстання й освячення прапора. 23 березня митрополит уже був у Калавриті та після молебну в св. Лаврі піднімає прапор повстання з девізом "Свобода або смерть", а згодом відбуває в Патри. Зауважимо, однак, що Я. Скарібас вважає, що у св. Лаврі ієрархи вирішували, як "знищити народ", а благословити змушені були лише в Патрах [35, с. 131–132].

Становище в Патрах, з їхнім досить численним турецьким населенням і консульствами європейських країн, у ці березневі дні описує французький консул Франсуа Пуквіль (1770–1838): до 25 березня місто остаточно заповнили озброєні греки, що прибували з усіх сторін, у нижньому місті вирують пожежі, із фортеці

ведеться гарматний вогонь, усі кричать "Смерть туркам!", на площі св. Георгія поставлено дерев'яний хрест із прапором, усі чекають на прибуття митрополита [36, с. 344–335]. Саме цей день прибуття митрополита Германа до повсталих Патр й освячення ним прапора революції на площі св. Георгія щорічно відзначають в Грецькій Республіці як національне свято. Цього ж дня з Мані під керівництвом Ф. Колокотроніса (1770–1843) і Папафлеси понад 300 бійців відправляються до Тріполітиси – адміністративного центру Пелопоннесу. Попереду колони виступав священик Туртас із величезним хрестом у руках [37, с. 323–337]. Як бачимо, з перших днів проголошеного повстання Герман, зважаючи на своє становище, перебуває в центрі подій, входить до складу "директорії" – зародка майбутнього революційного уряду [9, с. 334–335], а згодом бере участь у гострій політичній боротьбі, що, зазвичай, і стало причиною неоднозначних оцінок його діяльності. Найповніше діяльність Германа і події перших днів повстання висвітлені в його записках того часу і численних спогадах. Про митрополита Германа писали майже всі його сучасники, оцінюючи його діяльність з погляду тих сил, які вони представляли. Так, для прихильників лівого блоку митрополит Герман залишився не тільки противником революції, але і прямим винуватцем загибелі Патр і Мессолунгі [35, т. 1, с. 133].

Незважаючи на всі можливості активної участі в політичній боротьбі, зокрема у грецькому Сенаті, утвореному у травні 1821 р., сам Герман усіляко відмежовувався від підтримки будь-яких певних політичних сил і намагався примирити супротивників, що з'явилися в середовищі повсталих. Можливо, саме його внутрішній нейтралітет схилив його взяти на себе виконання дипломатичної місії у Вероні, де він перебував майже два роки (жовтень 1822 – червень 1824). Розв'язана на початку 1824 р. громадянська війна викликала в нього відразу, і він невтомно писав послання до голів протиборчих угруповань, закликаючи всіх до порозуміння.

Політична діяльність митрополита Германа виявилася короткою. Він помер у травні 1826 р. від тифу, незабаром після закінчення III Національних зборів в Ермоні, не побачивши освяченої ним визвольної боротьби, проте добряче втішився її гіркими плодами, багато з яких він устиг засудити: невинуватого палка участь у військових діях духовенства, перша та друга громадянські війни і, навіть, почати антицерковна політика уряду.

Митрополит Герман був останнім із великих ієрархів Святої Великої Константинопольської церкви, які взяли активну участь у підготовці та проведенні народного повстання 1821 р. Після перемоги революції й утвердження незалежної Грецької держави шляхи Вселенського патріархату і нової Елладської церкви надовго розійшлися, а предостателі церков могли надалі вирішувати проблеми пастви винятково в політичній площині, займаючись своєю безпосередньою справою – духовною опікою віруючих.

Список використаних джерел:

1. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία περί της επαναστάσεως του 1821. 1821–1971. Συμβολαί εις τον εορτασμόν της 150ετηρίδος της Εθνικής Παλιγγεनेσίας. – Αθήναι, Αρχηγείον Στρατού, 1971. – 38 σ.
2. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία περί της επαναστάσεως του 1821. Αυτοτελείς εκδόσεις 1797–1973. – Αθήναι, 1974. – 82 σ.
3. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία της επαναστάσεως του 21. Αυτοτελή έργα 1821–1986. – Αθήναι, 1987. – 380 σ.
4. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία της επαναστάσεως του 21. Αυτοτελή έργα 1821–1988. Προσθήκη στην έκδοση του 1987. Μετά παρρητήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835–1988). – Αθήναι, 1991. – 285 σ.

5. Σαθάς Κ. Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: ιστορικά δοκίμια περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού έθνους, 1453–1821. – Αθήναι: εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1869. – 666 σ.
6. Παπαδόπουλος Χ. Ο Λαρίσης-Τρίκης Διονύσιος Β' ο Φιλόσοφος, "ο χλευαστικός επικληθείς Σκυλόσοφος", (1541–1611) // Ηπειρωτικά Χρονικά. – 1933. – Τ. 8. – Σ. 150–188.
7. Batalden, S.K. Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806. – New York: Columbia University Press, 1982. – 197 p.
8. Χατζιφώτης Ι. Ανθιμος Γαζής, 1758–1828. Νέα θεώρηση της ζωής και του έργου του με επιλογή κειμένων του και δεκαέξι πίνακες. – Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1969. – 205 σ.
9. Βακαλόπουλος Απ. Ιστορία του νέου Ελληνισμού. – Τ. 6. – Θεσσαλονίκη, 1982. – 1066 σ.
10. Φιλήμονος Ι. Δοκίμια περί της Φιλικής Εταιρείας. – Εν Ναυπλία: τυπ. Κονταξής, Θ. και Λουλ(κ)άκης, 1834. – 400 σ.
11. Σβόρωνος Ν.Γ. (σε συνεργασία με την Ιωάννα Πετροπούλου). Για την επανάσταση του 1821 // Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας. – Αθήνα, 1982. – Σ. 219–236.
12. Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και η Μεγάλη Επανάσταση του 1821 // Θεολογία: Περιοδικόν επιστημονικόν σύγγραμμα, εκδιδόμενο προνοία του Μητροπολίτου Αθηνών Χρυσόστομου. – 1950. – Τ. 21, Τεύχος 3. – Σ. 305–324.
13. Frazee, Ch.A. The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1852. – L.: Cambridge University Press, 1969. – 220 p.
14. Ρανσιμάν Σ. Η μεγάλη Εκκλησία στην Αιχμαλωσία. – Αθήνα, 1979. – Τ. 1–2.
15. Κωννου πρεσβυτέρου Οικονόμου. Επιτάφιος λόγος εις τον αιμνήστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον. Εκφωνηθείς εν Οδησσώ εν τη Ρωσική Μητροπόλει της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος / Υπό Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Πρώην διδασκάλου της Φιλολογίας του της Σμύρνης Γυμνασίου, και Πρώτου Ιεροκύριος των Εκκλησιών αυτής τη 19 Ιουνίου 1821. – Εν Μόσχα. Εν τω Τυπογραφείω Αυγούστου Σεμένου, 1821. – 132 σ.
16. Αφορισμός του αιμνήστου Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' κατά των Ελλήνων επαναστατών του 1821. 1821, εν μηνί Μαρτίω 11. Τυπ. Λ. Δράκου. 8 σ.
17. Καρανικόλας Γ. Ρασοφόροι, συμφορά του έθνους. – Αθήνα, 1985. – 492 σ.
18. Κορδάτος Γ. Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Τ. 2. Η επανάσταση του 1821 (1821–1834). – Αθήνα: "20ος Αιώνας", 1957. – 720 σ.
19. Κορδάτος Γ. Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Τ. 1. Τουρκοκρατία (1453–1821). – Αθήνα: "20ος Αιώνας", 1957. – 640 σ.
20. Πιπινέλης Τ.Ν. Πολιτική ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως. – Εν Παρίσιος: "Αγών", 1927. – 220 σ.
21. Τσιριντάνης Α.Ν. Έμεις οι Έλληνες: "Για μία ελληνική πορεία με επίγνωσιν". – Αθήνα, 1978. – 152 σ.
22. Μαθάς Ζ. Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. – Εν Αθήναις: τυπ. Κορομηλάς, Ανδρέας, 1884. – 349 σ.
23. Γκριτσόπουλος Τ.Α. Ο πατριαρχικός αφορισμός – πραγματικόν αυτού νόημα // Μνημοσύνη. – Τ. 14. – 1998–2000. – Σ. 1–32.
24. Ζήσης Θ. Ζήση Θεόδωρου πρωτοπρεσβυτέρου, Ιεράρχης εθάρχης, Γρηγόριος Ε', Χρυσόστομος Σμύρνης, Χρύσανθος Αθηνών, Σεβαστιανός Δρυϊνουπόλεως. – Θεσσαλονίκη: Βρυέννιος, 2003. – 140 σ.
25. Γεωργαντζής Π.Α. Ο αφορισμός του Αλεξάνδρου Υψηλάντου. Ιστορική και Θεολογική διερεύνηση του θέματος. – Καβάλα, 1988. – 310 σ.
26. Κρικώνης Χ.Θ. Η Ορθόδοξη Εκκλησία πρωταγωνιστής της εθνεργίας του 1821. (Β. μέρος. Κληρικοί νεομάρτυρες – εθνομάρτυρες). – Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995. – 190 σ.
27. Γούδας Α. Βίοι παράλληλοι: των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεπέντων ανδρών. Τ. 5. – Εν Αθήναις: τυπ. Φιλαδέφειος, Χ. Νικολαΐδου, 1872. – 439 σ.
28. Καμπούρογλου Δ.Γ. Σημείωμα περί των θανατοθέντων εν Κωνσταντινουπόλει από του Μαρτίου μέχρι Ιουλίου 1821 // Φιλολογικόν παράρτημα εφημερίδος "Αθήναι". – Τ. 1, 1908. – Σ. 17–19.
29. Πρωτοψάλτης Εμ. Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821. – Αθήναι: Ένωσις Κυπρίων Ελλάδος, 1971. – 108 σ.
30. Βακαλόπουλος Απ. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τ. 2: Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη. – 2000. – 600 σ.
31. Ζήσης Θ.Ν. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε' στη συνειδηση του γένους. Θεσσαλονίκη, Αφο Κυριακίδη, 1986. – 275 σ.
32. Γιανναροπούλου Ι., Γκριτσόπουλος Τ. Εισαγωγή εις τα απομνημονεύματα του Παλ. Πατρών Γερμανού / Απομνημονεύματα: Παλαιών Πατρών Γερμανού / Φωτοτυπική επανέκδοσις (εκ της β' εκδόσεως), Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Ιωάννας Γιανναροπούλου, Τάσου Αθ. Γρισσοπούλου. – Αθήναι, 1975. – 234 σ.
33. Απομνημονεύματα / Παλαιών Πατρών Γερμανού. Αθήνα: Βεργίνα, 1996. 189 p. (Δρομέυς, 1996. 216 σ.) Ανατύπωση. Πρωτότυπη έκδοση: Εν Αθήναις: Εκ του τυπ. Σπύρου Τσαγγάρη, 1900.
34. Παπαδόπουλος Ν. Γερμανού Παλαιών Πατρών ανέκδοτα (πολεμικά, διπλωματικά, σέλιδες, σύλληψις, πορεία και επιτροπεία της επισκοπής Κερνίτζης – Καλβρύτων). – Αθήνα, 1969. – 52 σ.
35. Σκαρίμπας Γ. 21 και αλήθεια. Τ. 1. Αθήνα: Κείμενα, 1971. 152 σ.; Αθήνα, Κάκτος, 1975. 2 τ.

36. Pouqueville F.-C.-H.-L. Ιστορία της Ελληνικής επανάστασεως ήτοι, Η αναγέννησις της Ελλάδος: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη, με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πανακτοθήκης του Μονάχου. Εν Αθήναις: Εκδοτικόν γραφεῖον Κωστή Χαϊρόπουλου, 1901. – 1023 p.

37. Φραντζής Α. Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το έτος 1835, διηρημένη εις τόμους τρεις / συγγραφέας παρά Αμβρόσιου Φραντζή ... και εκδοθείσα παρ'αυτού προς χρήσιν των Ελλήνων προσφωνηθείσα δε τω μεγαλειωτάτω βασιλεί της Ελλάδος Όθωνι τω Α'. Εν Αθήναις: εκ της τυπογραφίας Η Βιτώρια [sic] του Κωνστ. Καστόρχη και συντροφίας, 1839–1841. 4 vols. in 3.

References:

1. THOMOPOYLOS, S. (1971) *Ellenike bibliografia peri tes epanastaseos toy 1821. 1821–1971. Symbolai eis ton eortasmon tes 150 eteridos tes ethnikes Paliggenesias*. Athens: Arhegeion Stratou.
2. THOMOPOYLOS, S. (1974) *Ellenike bibliografia peri tes epanastaseos toy 1821. Autoteleis ekdoseis 1797–1973*. Athens: Arhegeion Stratou.
3. THOMOPOYLOS, S. (1987) *Ellenike bibliografia tes epanastaseos toy 21. Aytotele erga 1821–1986*. Athens: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Biblion.
4. THOMOPOYLOS, S. (1991) *Ellenike bibliografia tes epanastaseos toy 21. Autotele erga 1821–1988. Prostheke sten ekdose toy 1987. Meta parartermatos demosieymaton periodikou typoy (1835–1988)*. Athens: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Biblion.
5. SATHAS, K. (1869) *Toyrkokratoumene Ellas: istorikon dokimion peri ton pros apotinaxin toy Othomanikou zygu epanastaseon toy Ellenikou ethnoys, 1453–1821*. Athens: ek tes typografias ton teknon Andreoy Koromela.
6. PAPADOPOYLOS, H. (1933) 'Ο Larises Trikes Dionysios o Filosofo, "o hleyastikos epikletheis Skylosofos", (1541–1611). *Epeirotika Hronika*. 8, p. 150–188.
7. BATALDEN, S.K. (1982) *Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806*. New York: Columbia University Press.
8. HATZIFOTES, I. (1969) *Anthimos Gazes, 1758–1828. Nea Theorese tes zoes kai toy ergoy toy me epiloge keimenon toy kai dekaexi pinakes*. Athens: Bibliopoleion tes Estias.
9. BAKALOPOYLOS, AP. (1982) *Istoria toy neoy Ellenismou. T. 6*. Thessaloniki: Ekdotikos oikos Ant. Stamoule.
10. FILEMONOS, I. (1834) *Dokimion peri tes Filikes Etaireias*. Nafplio: typ. Kontaxes.
11. SBORONOS, N.G. (1982) *Gia ten epanastase toy 1821*. In: Petropoulou Ioann, ed. *Analekta neoellenikes istorias kai istoriografias*. Athens: Themelio. p. 219–236.
12. HRYSTOMOS (PAPADOPOYLOS), ARHIEPISKOPOS ATHENON (1950). 'Ε Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και η Μεγάλη Επανάσταση toy 1821. *Theologia: Periodikon epistemonikon syggramma, ekdidomeno pronoia toy Metropolitoy Athenon Hrysostomoy*. 21(3), p. 305–324.
13. FRAZEE, CH.A. (1969) *The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1852*. London: Cambridge University Press.
14. RANSIMAN, S. (1979) 'Ε μεγάλη Εκκλησία sten Aihmalosia. Athens: Mperhades.
15. ANON (1821) *Konnoy presbyteroy Oikonomoy. Epitafios logos eis ton aemneston Patriarhen Konstantinoypoleos Gregorion. Ekfonetheis en Odeso en te Rossike Metropolei tes Metamorfoseos toy Soteroy. Ypo Konstantinoy Presbyteroy kai Oikonomoy Proen didaskaloy tes Filologias toy tes Smyrnes Gymnasioy, kai Prototy Ierokyrikos ton Ekklesion Autes te 19 Ioyniy 1821*. Moscow: En to Typografeio Augoustoy Semenoy.

16. ANON (1821) *Aforismos toy aemnestoy Patriarhoy Gregoroy toy E kata ton Ellenon epanastaton toy 1821*. S.I.: Typ. L. Drakoy.

17. KARANIKOLAS, G. (1985) *Rasoforoi, symfora toy ethnoys*. Athens: Gramme.

18. KORDATOS, G. (1957) *Istoria tes neoteres Elladas. T. 2. E epanastase toy 1821 (1821–1834)*. Athens: "20os Aionas".

19. KORDATOS, G. (1957) *Istoria tes neoteres Elladas. T. 1. Toyrkokratia (1453–1821)*. Athens: "20os Aionas".

20. PIPINELES, T.N. (1927) *Politike istoria tes Ellenikes epanastaseos*. Paris: "Agon".

21. TSIRINTANES, A.N. (1978) 'Εμεis oi Ellenes : "Gia mia ellenike poreia me epignose". Athens: Syzitisis.

22. MATHAS, Z. (1884) *Katalogos istorikos ton proton episkopon kai ton efexes Patriarhon tes en Konstantinoypolei Agias kai Megales toy Hristou Ekklesias*. Athens: typ. Koromelas, Andreas.

23. GKRISSOPOYLOS, T.A. (1998–2000) *O patriarhikos aforismos – pragmatikon Autou noema. Mnemosyne*. 14, p. 1–32.

24. ZESSES, TH. (2003) *Zese Theodoroy protopresbyteroy, lerarhes ethnarhes, Gregorios E., Hrysostomos Smyrnes, Hrysantos Athenon, Sebastianos Dryinoypoleos*. Thessalonike: Bryennios.

25. GEORGANTZES, P.A. (1988) *O aforismos toy Alexandroy Ypselantoy. Istoria kai Theologike diereynese toy Thematos*. Athens: Kabala.

26. KRIKONES, H.TH. (1995) 'Ε Orthodoxe Εκκλησία protagonistes tes ethnergias toy 1821. (B. meros. Klerikoi neomartyres – ethnomartyres). Thessaloniki: University Studio Press.

27. GOUDAS, A. (1872) *Bioi paralleloi: ton epi tes anageneseos tes Ellados diarepsanton andron*. T. 5. Athenais: typ. Filadelfeys, H. Nikolaidoy.

28. KAMPOUROGLOY, D.G. (1908) *Semeioma peri ton Thanatonthenton en Konstantinoypolei apo toy Martioy mehri Ioylioy 1821. Filologikon pararterma efemeridos "Athenai"*. T. 1, p. 17–19.

29. PROTOPSALTES, Em. (1971) *E Kypros eis ton agona toy 1821*. Athens: Enosis Kypriou Ellados.

30. BAKALOPOYLOS, Ap. (2000) *Istoria toy neoy Ellenismou. T. 2*. Athens: Ekdotikos oikos Ant. Stamoule.

31. ZESSES, TH.N. (1986) *O patriarhes Gregorios Este syneidese toy genoys*. Thessaloniki: Afoi Kyriakide.

32. GIANNAROPOULOU, I., GKRISSOPOYLOS, T. (1975) *Eisagoge eis ta apomnemoneymata toy Pal. Patron Germanou*. In: Giannaropoulou Ioann, ed. *Palaion Patron Germanou: Apomnemoneymata*. Athens: Dromon, p. 5–40.

33. PALAION PATRON GERMANOU. (1996) *Apomnemoneymata*. Athens: Bergina.

34. PAPADOPOYLOS, N. (1969) *Germanou Palaion Patron anekdota (polemikai, diplomatikai selides, syllepsis, poreia kai epitropeia tes episkopes Kernitzes – Kalbryton)*. Athens: S. n.

35. SKARIMPAS, G. (1971) *21 kai aletheia*. T. 1. Athens: Keimena.

36. POUQUEVILLE, F.-C.-H.-L. (1901) *Istoria tes Ellenikes epanastaseos etoi, e anagenese tes Ellados: metafrasis nea symplepleromene, me 50 hromatistas eikonas ek tes PinakoThekes toy Monahoy*. Athens: Ekdotikon grafeion Koste Hairpoyloy.

37. FRANTZES, A. (1839–1841) *Epitome tes istorias tes anagenneseis Ellados, arhomene apo toy etoys 1715 kai legoysa to etos 1835, dieremene eis tomoys treis*. Athens: ek te-s typografias E Bitoria [sic] toy Konst. Kastorhe kai syntrofias.

Надійшла до редколегії 18.11.17

Peleshko A., PhD in History Chernukhin Ye., PhD in Philology
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE REPRESENTATIVES OF THE ORTHODOX PRIESTHOOD IN THE HISTORY OF THE GREEKS' STRUGGLE FOR INDEPENDENCE

The purpose of the article is to examine the contribution of the Greek Orthodox Church to the Greeks' struggle against Turkish domination. Main attention is paid to the role of the Orthodox priesthood in the Greek Enlightenment, which had formed a background of the revolution 1821. The activity of the Filiki Eteria organization, which had been founded in Odessa, its connection with Orthodox clergy and its main role in anti-Turkish rebellion are analyzed in the article. Also the historiography discussions about controversial images of Patriarch Gregory V and Metropolitan Germanos are revised. The authors clearly show that the negative images of those persons were formed in publications of leftist historians. For example, Patriarch Gregory V despite his contacts with Filiki Eteria had been obliged to demonstrate loyalty to Turks in public because of his responsibility for all the Christian community in Ottoman Empire. Likewise, it would be a mistake to consider Metropolitan Germanos as an enemy of the Greek Revolution. He had been insisted on necessity to wait propitious internal and external conditions for the Revolution, and all his activity was aimed on the consolidation of the different groups of the rebels.

Key words: Greek Revolution, Orthodox Church, Filiki Eteria, Patriarch Gregory V, Metropolitan Germanos.